

УДК 322(477)"1945/1991":28

*Д.В. Брильов,
кандидат філософських наук, доцент,
НПУ ім. М.П. Драгоманова*

ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ ЩОДО МУСУЛЬМАН В ПІСЛЯВОЄННИЙ ПЕРІОД (за матеріалами архіву Уповноваженого Ради в справах релігійних культур при Раді міністрів СРСР по УРСР)

Одним з найменш вивчених і задокументованих періодів існування ісламу в Україні є радянський період. У радянській Україні мусульмани існували, про що свідчать звіти Уповноваженого у справах релігійних культур при Раді міністрів СРСР по УРСР, наявність в ряді великих міст мечетей, діючих мусульманських кладовищ. Українські мусульмани були представлені перш за все поволзькими татарами, які склали значну, якщо не основну частину мусульман України як в довоєнний, так і в післявоєнний період – навіть після включення до складу УРСР в 1953 р. Криму, оскільки кримські татари-мусульмани знаходились у депортації в Середній Азії. Ще одну групу складали «внутрішні мігранти» з інших республік Радянського Союзу [11]. Однак з боку влади УРСР українські мусульмани відчували тиск, як, втім, і більшість інших віруючих. Мусульмани не могли зареєструвати релігійну громаду, і вимушено відправляли релігійні обряди підпільно, ризикуючи зіткнутися з утисками з боку правоохоронних органів.

Через подібні переслідування і труднощі з реєстрацією мусульманських громад у вітчизняній науці склалося уявлення про те, що «... з кінця 40-х років і аж до кінця 80-х в Україні не було жодної мусульманської громади, або ж зареєстрованої групи мусульман» [див. наприклад: 5, 200; 7]. Однак вивчення архівів Уповноваженого у справах релігійних культур при Раді Міністрів СРСР по УРСР відкриває перед нами іншу картину. Мусульманські громади в зазначений період існували, більш того – існували зареєстровані групи мусульман, які, проте, в першій половині 1950-х рр. були ліквідовані, перейшовши на нелегальне існування.

У цій статті розглянемо державну політику в УРСР щодо

мусульман. З'ясуємо, що до початку 50-х рр. зареєстровані мусульманські громади існували, і, навіть після їх ліквідації, релігійне життя українських мусульман тривало. Також здійснимо аналіз можливих причин ігнорування на офіційному рівні мусульман УРСР.

У дослідженні використані матеріали архіву Уповноваженого у справах релігійних культів при Раді Міністрів УРСР, а також окремих наукових розвідок з даної теми.

Звертаючись до історії ісламу та мусульман в Радянській Україні, варто визнати її слабку розробленість. Виключення складають поодинокі розвідки М.Кирюшка [8], О.Бубенка [3] та Я.Стоцького [9].

Початок ХХ ст. характеризувався відносною стабільністю кількості татар-мусульман. З приходом радянської влади чисельність навіть дещо зменшилася внаслідок громадянської війни і голода 1921–1922 рр. Однак з початком будівництва в Україні великих індустріальних об'єктів і розвитком вугільної промисловості кількість татар-мусульман почала стрімко зростати. До того ж тенденція до збільшення татарського населення України була стійкою впродовж майже всього ХХ ст., що засвідчують статистичні дані: 1926 р. – 22281, 1937 р. – 24242, 1959 р. – 61527, 1970 р. – 76212, 1979 р. – 90542, 1989 р. – 86 827 [8, 377].

Основну частину татар на початку радянського періоду склали вихідці з Ніжегородської, Казанської, Пензенської, Самарської та Саратовської губерній. При цьому головними центрами мусульманського релігійного життя були Київ, Харків і Одеса, а також промислово-робітничі центри Донецького басейну. Про це свідчить звернення в Народний комісаріат внутрішніх справ УРСР муфтія Центрального духовного управління мусульман (ЦДУМ) Ризаєддіна Фахретдіна з метою легалізації мусульманських громад названих регіонів у складі ЦДУМ [2, 156].

Як впливає з «Інформаційного звіту про роботу уповноваженого Ради у справах релігійних культів при Раді міністрів СРСР по Українській РСР за січень-березень 1946 р.»), безпосередньо після закінчення війни в УРСР основними центрами, де мусульмани зберегли свої релігійні громади, залишились, як і до війни, Київ, Харків та Донбас. Згідно звіту, в УРСР діяло 3 мусульманських громади, причому 1 була зареєстрована. «... На території України виявлено 3286 релігійних громад, з них офіційно зареєстровано – 1991...

мусульманського віросповідання – 3 функціонує, 1 – зареєстрована» [12]. При цьому ця єдина зареєстрована мусульманська громада діяла в Києві [13]. Слід зауважити, що київська мусульманська громада була інституалізована ще наприкінці XIX ст., коли набула реєстрації, та продовжувала діяти в довоєнні часи. Подібна стабільність пов'язана, на нашу думку, з тим, що вона поєднувала першою чергою місцеве мусульманське населення, яке складалось з нащадків представників першої хвилі мусульманської міграції в Київ другої половини XIX ст. Інші, незареєстровані, громади мусульман в УРСР знаходились у Харківській та Сталінській областях. Обидві незареєстровані громади склались переважно з поволзьких татар, а в Харкові до війни знаходився адміністративний центр українських мусульман – *мухтасібат* [14] ЦДУМ в УРСР на чолі з муллою Рахімом Узбяковим [1].

Але вже з 1951 р. київська мусульманська громада в документах згадується як незареєстрована та «самоліквідована». Водночас релігійне життя мусульман цих регіонів не припинилось, та привертало увагу з боку радянської влади. Про це свідчить повідомлення на адресу уповноважених в двох областях, де мусульмани залишались активними – Київській та Сталінській, – з боку республіканського керівництва Ради:

*«Уповноваженому Ради у справах релігійних культур при Раді Міністрів СРСР по Київській та Сталінській обл.
тов. Олійникову і Гуціну.*

30 травня 1951 р.

У 1951 році мусульманський піст (ураза) починається 5 червня і триває до 5 липня того самого року з подальшим традиційним святом (ураза-байрам).

Повідомляючи про це просимо не пізніше 20 липня подати вичерпну інформацію про проходження поста урази і релігійного свята Ураза-байрам серед наявних груп віруючих у Вашій області, для інформації Ради у справах релігійних культур» [15].

При цьому влада намагалася максимально ускладнити мусульманам здійснення релігійних обрядів, принаймні саме таку позицію займав київський уповноважений, як можна побачити з його донесення:

«У своєму інформаційному звіті за II квартал цього року мною повідомлялося, що делегація групи релігійних мусульман, жителів м. Києв, зверталася з клопотанням про те, щоб їм дозволили 5 липня цього року, в день їх релігійного свята «ураза», зібратися на богослужіння на 2-3 години в одному з зареєстрованих молитовних будинків, у чому їм місцевими органами влади було відмовлено як незареєстрованій групі.

За наявними у мене даними, звістка про відмову в клопотанні їм зібратися на богослужіння органами місцевої влади була поширена делегацією, яка зверталася до мене (Абдюшевим і Назировим) майже серед усіх мусульман-жителів м. Києва (по телефону і живим зв'язком) і, незважаючи на моє попередження цієї делегації, що збиратися без дозволу не можна, бо це протизаконно, вони все ж зібралися, хоча про таке можливе збіговисько мною заздалегідь поінформовані були органи міської міліції.

5 липня цього року (вранці або ввечері) група мусульман-релігійників кількістю близько 100 осіб зібралася не на своєму мусульманському кладовищі (як це я припускав), а на іншому кладовищі м. Києва, куди привезли свого не зареєстрованого муллу Ішніязова (старезного і хворого старого) і там зробили богослужіння протягом 2–3 годин. Причому, там же збирали гроші (пожертви) серед присутніх мусульман, які, нібито, роздавали («бідним») нужденним мусульманам.

Організаторами збіговиська, за моїми даними, були колишні члени церковної ради і «двадцятки» релігійної громади мусульман, що самоліквідувалася, якись Алімов, Сабіров, Абдюшев, Назіров і ін.

Про вищевикладене мною поінформоване керівництво міськради і міськкому КП(б)У м. Києва» [16].

Подібним чином ситуація складалася і на Сході України, в Сталінській (Донецькій) області. Подібно Києву та Харківу, де татаромусульмани мешкали з другої половини ХІХ ст., на Донбасі з того самого часу існувала велика діаспора поволзьких татар-мусульман, яка нараховувала декілька десятків тисяч осіб, котрі працювали переважно у гірничій промисловості [10, 38]. Незважаючи на намагання татар-мусульман Донбасу зареєструвати свою громаду, уповноважений по Сталінській області тягнув час, намагаючись у такій спосіб завадити появі зареєстрованої громади. Цікавим є лист від Уповноваженого по УСРС П.Вільхового до уповноваженого по Сталінській області А.Левенкова, датований листопадом 1946 р., який дає підґрунтя вважати, що до загальнодержавної атеїстичної політиці додавалось особистісне ставлення конкретного уповноваженого до віруючих, яке не завжди схвалювалось навіть

на рівні центрального керівництва:

«...Не зроблено позначки в таблиці про результати розгляду заяви віруючих мусульман про мечеті. Ви замість позначки в таблиці зробили чомусь покликання в примітці «про зняття з обліку клопотання магометан, як таких, що не виявляють активності». Це покликання неправильне, і по суті Ви зобов'язані були розглянути клопотання віруючих мусульман і винести відповідне рішення Облвиконкому. Про це рішення необхідно довести до відома заявників. Зовсім не реагувати на заяву віруючих як зробили це Ви в даному випадку не можна, тому що безсумнівно заявники чекають на Вашу відповідь на заяву. Не дочекавшись повідомлення від Вас вони будуть писати скарги до вищестоящих організацій» [17].

Водночас утиски з боку влади продовжувались, навіть підсилювались, особливо за часи хрущовської «відлиги», яка супроводжувалась жорсткою боротьбою з релігійними організаціями. Наприклад, за свідченням голови Торезької мусульманської громади «Юлдуз» Касима Фарахутдінова, в післявоєнні роки радянська влада перешкоджала мусульманам виконувати колективні обряди, в тому числі намаз:

«Всілякі релігійні збори і тим більше п'ятничні намази радянською владою не схвалювалися. Релігійних лідерів, зокрема Замалєєва Мінгалі, неодноразово запрошували до відповідних органів для «бесіди»... Незважаючи на те, що Мінгалі-мулла міцно попередили з приводу релігійної діяльності, він не збирався припиняти п'ятничні молитви, його підтримали одновірці – такі ж віруючі, як і він. Хоча молитовний будинок знову було повернуто господарям (під час окупації кинутий будинок був виділений німецькими властями під молитовний будинок місцевим мусульманам. – Д.Б.), але заборонені збори все ж тривали, тільки тепер їх стали проводити крадькома, потайки в будинках місцевих мусульман» [4].

Спроби зареєструвати релігійну громаду з боку мусульман мали місце не лише в місцях традиційного розташування татарських діаспор (Київ, Схід України), а й на Західній Україні. Зокрема, про це повідомляє Я.Стоцький, який вказує, що після визволення України від німецької окупації наприкінці 1944 р. до Львова почали приїжджати із Казані, Молотовської області [18], з Уралу та інших регіонів СРСР на постійне помешкання татари-мусульмани. Як зазначає Я.Стоцький, за соціальним станом більшість із них були робітниками підприємств Львова, і тільки незначний відсоток належав до категорії службовців. У 1949 р. ініціативна група з 30 віруючих звернулася до Львівського облвиконкому з проханням

про реєстрацію релігійної громади та виділення земельної ділянки для мусульманського кладовища. Однак, міськкомунгосп відмовив їй в отриманні земельної ділянки для окремого кладовища [9, 250].

Обласний уповноважений Ради у справах релігійних культів також відмовив їм у реєстрації, хоча згідно з діючим законодавством про культу, віруючі мусульмани мали право на легальне служіння. Відмову в реєстрації уповноважений мотивував тим, що чисельність мусульман у Львові незначна, місцями їхнього проживання є околиці міста, немає молитовного будинку, немає служителя культу – мулли. Водночас, щоб запобігти проведенню таємних релігійних богослужінь з боку мусульманської громади, уповноважений проінформував про це органи держбезпеки і міськфінвідділ.

Варто зауважити, що львівська ситуація багато в чому була пов'язана з особистістю самого уповноваженого та його ставленням до релігії та віруючих взагалі, безвідносно до мусульман – так само, як і в Сталінській області. Це засвідчує лист на ім'я Голови Ради у справах релігійних культів при Раді міністрів СРСР І.В.Полянського, в якому львівський уповноважений П.Кучерявий стверджує: «... Багатьох зусиль мені коштувало відхилити клопотання про відкриття додаткових молитовних будинків. Так, за 3 роки моєї роботи я відхилив: а) римокатолицьких – 9 клопотань, б) юдейських – 3 копотання, в) татарських – 1 клопотання, г) громад ЄХБ – 3 клопотання» [19].

Наприкінці 1949 р. до Львова приїхав мулла із Татарстану, і місцеві мусульмани намагалися допомогти йому отримати постійну приписку у Львові. Це їм зробити не вдалося, причому, на думку Я.Стоцького, не виключено, що «допомогли» органи держбезпеки, тому він покинув Львів.

Активність мусульман у Львові привернула увагу навіть центральної влади, і в березні 1950 р. з Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР до уповноваженого Ради по УРСР П.Вільхового надійшов лист, в якому містилася наступна вказівка: «... Необхідно орієнтувати Уповноваженого по Львівській області тов. Кучерявого на вивчення діяльності групи мусульман м. Львова, які проявили останнім часом певну активність» [20].

П.Кучерявий вважав, що приїзд на помешкання до Львова мусульманських віруючих може зростати, тому він поставив перед собою та державними органами завдання не допустити розширення

впливів ісламу у Львові: «Але ми прийнемо всіх заходів, щоб до цього не допустити» [20]. Після 1950 р. згадок про мусульманську громаду у Львові вже не зустрічається.

Після ослаблення напруження антирелігійної політики хрущовського періоду, в 70-ті рр. державна політика була спрямована на поступову, ненасильницьку самоліквідацію ісламу і мусульманських традицій через відсутність їх підтримки та збереження з боку молоді, а також відсутність освічених імамів. Часто це призводило до того, що муллою (неофіційно) ставали рядові члени громад, які знали певні мусульманські традиції (як правило це були поважні люди похилого віку – *бабаї*, або навіть ними ставали жінки – *абистай*) [6, 84].

Існування ісламу в Україні в радянський період залишається «білою плямою» історії. Значна частина того, що відомо, формує уявлення про іслам, який був зведений до рівня особистої релігійності і найпростіших обрядів, що проводились старими, які частогусто не мали фундаментальних релігійних знань. Введення в науковий обіг матеріалів з архіву Ради у справах релігійни культів дає можливість говорити про те, що на рівні державної політики іслам в Україні активно витіснявся в нелегальне поле, незважаючи на наявність великих мусульманських діаспор. Водночас наявні документи дають змогу стверджувати, що в післявоєнний період, не зважаючи на тиск з боку держави, існували мусульманські громади, а київська громада навіть була зареєстрована.

ЛІТЕРАТУРА ТА ПРИМІТКИ

1. *Брагин Р.* Сотворенная, разрушенная и воссозданная – соборная мечеть Харькова // <http://islam.com.ua/islam-today/1138-musulymanskiy-mir/224-sotvorennaya-razrushennaya-i-vozsozdannaya-sobornaya-mechety-harykova>
2. *Брилев Д.* «Запретный» ислам в советской Украине // *Islamology.* – 2017. – № 7(2). – С. 150–163.
3. *Бубенок О.Б.* Мусульманське населення на теренах сучасної України: особливості формування етнічного складу // *Східний світ.* – 2006. – № 1. – С. 25–48
4. *Джабаров Р.* Мусульманская община Тореца: от истоков до наших дней // *Аппрайд* 3(51), 2003, <http://www.islamua.net/gazeta/0303/torez.shtml>

5. *Здіорук С.* Суспільно-релігійні відносини: виклики Україні XXI століття. – К. : Знання України, 2005. – 552 с.
6. *Зуєв К.* Політика держави щодо мусульман східної України в радянський період // Схід. – 2006. – № 3. – С. 82–86.
7. *Кирюшко Н.* Мусульмане в современной Украине (90-е годы XX столетия) // Арраид. – № 4(17). – 2000. – С. 3.
8. *Кирюшко М.І.* Волзькі татари в Україні: пошук національної та релігійної ідентичності // Вісник Одеського національного університету. – Т. 14. – Вип. 13. Соціологія і політичні науки. – 2009. – С. 373–381.
9. *Стоцький Я.* Держава і релігії в західних областях України. – К. : ФАДА, 2008.
10. *Тагіров И.* Революционная борьба и национально-освободительное движение в Поволжье и на Урале (февраль – июль 1917 года). – Казань : Издательство Казанского университета, 1977. – 216 с.
11. Маються на увазі республіки з мусульманським населенням – Кавказу та Середньої Азії.
12. Центральний державний архів вищих органів влади України (ЦДАВОВУ), Ф. 4648, Оп. 4, Од.зб. 15, Арк. 57.
13. ЦДАВОВУ, Ф. 4648, Оп. 4, Од.зб. 15, Арк. 63.
14. Регіональний підрозділ Духовного управління.
15. ЦДАВОВУ, Ф. 4648, Оп. 4, Од.зб. 91, Арк. 170.
16. ЦДАВОВУ, Ф. 4648, Оп. 4, Од.зб. 91, Арк. 173.
17. ЦДАВОВУ, Ф. 4648, Оп. 4, Од.зб. 19, Арк. 31.
18. 3 8 березня 1940 р. по 2 жовтня 1957 р. цю назву носила Пермська область.
19. ЦДАВОВУ, Ф. 4648, Оп. 4, Од.зб. 64, Арк. 14.
20. ЦДАВОВУ, Ф. 4648, Оп. 4, Од.зб. 76, Арк. 186.

Брильов Д.В. Державна політика в радянській Україні щодо мусульман в післявоєнний період (за матеріалами архіву Уповноваженого Ради в справах релігійних культів при Раді міністрів СРСР по УРСР).

Стаття присвячена державній політиці в Українській РСР щодо мусульман в післявоєнний період. Дослідження спирається на матеріали архіву Уповноваженого Ради у справах релігійних культів при Раді міністрів СРСР по УРСР, деякі документи вперше вводяться до наукового обігу. З'ясовано, що до початку 50-х рр. зареєстровані мусульманські громади існували, і, навіть після їх ліквідації, релігійне життя українських мусульман тривало. Продемонстровано, що головними центрами українського мусульманства були Київ, Харків та Донбас, де знаходились найбільші діаспори поволзьких татар-мусульман.

Ключові слова: іслам в Україні, Рада в справах релігійних культів при Раді міністрів СРСР, державно-конфесійна політика.

Brylov D. The state policy in Soviet Ukraine towards the Muslims in the post-war period (based on the archives of the Assignee of the Council for the Affairs of Religious Cults under the Council of Ministers of the USSR for the Ukrainian SSR).

The article is devoted to the state policy in the Ukrainian SSR in relation to the Muslims in the post-war period. The study is based on the materials of the archive of the Assignee of the Council for the Affairs of Religious Cults under the Council of Ministers of the USSR for the Ukrainian SSR. A number of documents was introduced for scientific use for the first time. It was revealed that before the beginning of the 50's in the Ukrainian SSR there were Muslim communities, including registered, and even after their liquidation, the religious life of the Ukrainian Muslims continued. It was demonstrated that the main centers of Ukrainian Islam were Kiev, Kharkov and Donbass, where the largest diasporas of Volga Muslim Tatars were located.

Key words: Islam in Ukraine, the Council for the Affairs of Religious Cults under the Council of Ministers of the USSR, state-confessional policy.